

TIJDSCHRIFT
VOOR
NEDERLANDSE
TAAL- EN
LETTERKUNDE

DEEL 107, 1

LEIDEN — E.J. BRILL — 1991

Het *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* wordt uitgegeven vanwege de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Een jaargang omvat vier afleveringen van 80 bladzijden.

REDACTIE

De commissie voor taal- en letterkunde bij de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, bestaand uit:

dr. G. R. W. Dibbets	dr. P. G. J. van Sterkenburg
dr. J. L. A. Heestermans	dr. J. P. A. Stroop
dr. P. F. J. Obbema	dr. J. Taeldeman
dr. F. P. van Oostrom	dr. M. C. van den Toorn
dr. A. Sassen	dr. P. E. L. Verkuyt
dr. M. H. Schenkeveld	dr. G. C. Zieleman
dr. M. A. Schenkeveld- van der Dussen	

Bijdragen, brieven en boeken ter beoordeling dienen te worden gezonden aan de redactiesecretaris: dr. G. C. Zieleman, Rondedans 160, 2907 AH Capelle aan den IJssel.

INHOUD

Artikelen

J. GOOSSENS, Ik en Trijntje Cornelis	1
J. M. C. VERBIJ-SCHILLINGS, Heraut Beyeren en de Clerc uten laghen landen. Hollandse kroniekschrijvers ca 1410	20
ROBRECHT LIEVENS, Een berekenende Bredero?	43
F. LULOFS, Monnikenwerk	48

Boekbeoordelingen

<i>Herziene Woordenlijst van de Nederlandse Taal</i> (B. C. Damsteegt)	69
P. VISSER, <i>Broeders in de geest</i> . De doopsgezinde bijdragen van Dierick en Jan Philipsz. Schabaelje tot de Nederlandse stichtelijke literatuur in de zeventiende eeuw (K. Porteman)	75
M. G. KEMPERINK, <i>Van observatie tot extase</i> . Sensitivistisch proza rond 1900 (Margaretha H. Schenkeveld)	80
P. PIKHAUS, <i>Het tafelspel bij de Rederijkers</i> I (Marijke J. van der Wal)	86

M.P. ANGENENT

HET GENTSE BOETHIUSCOMMENTAAR EN RENIER VAN SINT-TRUIDEN¹

*Inleiding*²

Op 3 mei 1485 verschijnt bij Arend de Keysere te Gent de druk van een Middelnederlandse vertaling van Boethius' *De Consolatione Philosophiae*.³ De vertaling gaat vergezeld van de Latijnse tekst en van een zeer uitvoerig Middelnederlands commentaar. Het werk is, zeker wat omvang en uitvoering betreft, een indrukwekkende toevoeging⁴ aan de dan al bestaande, schier eindeloze reeks van vertalingen en commentaren waartoe de *Consolatio* aanleiding heeft gegeven.⁵ De tekst is gedrukt in twee kolommen, die variëren van 50 tot 55 regels per kolom. Het Latijn is per boek van de *Consolatio* onderverdeeld in kleinere stukken, waarop steeds eerst de vertaling van dat stuk en vervolgens een commentaar volgen. Aan wie deze gigant moet worden toegeschreven is onbekend. Uit de proloog kan echter worden afgeleid dat het een Gentenaar is, die misschien kanunnik is geweest bij het St.-Pharaïldiskapittel in deze stad.⁶

Ondanks de omvang van dit werk, dat misschien de allereerste Nederlandse vertaling van de *Consolatio* bevat⁷ en door Dirk V. Coornhert is gebruikt voor zijn beide vertalingen⁸, staat het zeker niet in een continue wetenschappelijke belangstelling. Toch zou het deze verdienen. De weinige artikelen die er de laatste jaren over verschenen zijn, tonen dit aan. Niet alleen laat de vertaler-commentator zich expliciet uit over literair-theoretische vraagstukken — iets waartoe middeleeuwse literatoren zich zelden (laat staan in de volkstaal) laten verleiden⁹ — maar aan een aantal van zijn metra-vertalingen ligt bovendien een jambisch patroon ten grondslag — méér dan een eeuw voor Coornhert.¹⁰

Het is dan ook een goed teken, dat momenteel in Nijmegen een promotie-onderzoek wordt gedaan naar het Gentse commentaar,

dat beoogt de vertaling en het commentaar van het eerste boek kritisch uit te geven en te komen tot een typologie van de commentaartechniek. Een eerste resultaat hiervan is een artikel van W. Wissink¹¹, dat de vertaling van het negende metrum uit het derde boek van de *Consolatio*¹² interpreteert op basis van het commentaar. Wissink schrijft hierbij echter interpretaties en verklaringen van Boethius' tekst toe aan de Gentse commentator en stipt de mogelijkheid dat deze door de commentator aan andere commentaren kunnen zijn ontleend, slechts zijdelings aan. Haar conclusie dat de commentator „zich veel moeite heeft getroost dit moeilijke gedicht begrijpelijk te maken voor zijn lezers'', zou dan ook voorbarig kunnen worden genoemd, als mocht blijken dat de commentator niets anders zou hebben gedaan dan het letterlijk vertalen van een ander commentaar. Inhoudelijke conclusies (laat staan een typologie van de commentaartechniek), die op basis van een bestudering aan het commentaar kunnen worden verbonden, mogen met andere woorden niet zonder meer op de commentator worden betrokken. Daartoe moet eerst onderzocht worden van welke bronnen hij gebruik heeft gemaakt. Wat eigen is en wat is overgenomen, kan dan ook pas worden vastgesteld, wanneer met enige zekerheid deze bronnen bekend zijn.

In dit artikel ga ik op deze vraag naar mogelijke bronnen in; ik beperk mij hierbij tot het commentaar. Ik zal op basis van onder andere overeenkomende structuur aantonen, dat een in het Latijn geschreven commentaar van Renier van Sint-Truiden de hoofdbron is van het Gentse commentaar, en ik zal in grote lijnen aan de hand van de beide commentaren op het negende metrum van het derde boek van de *Consolatio*¹³ beschrijven in welk opzicht beide van elkaar verschillen. Dit laatste is mede hierom van belang, omdat ook over het commentaar van Renier van Sint-Truiden en zijn filosofisch-wetenschappelijke status weinig bekend is.

Voor ik hiertoe overga, zijn twee opmerkingen nog van belang. Allereerst moet worden opgemerkt, dat het grootste gedeelte van de vertalingen van en commentaren op Boethius' *Consolatio* nog verborgen ligt in vooral handschriften, maar ook incunabels, verspreid

over bibliotheken in de gehele wereld. Slechts een klein gedeelte ervan is beschreven en een nog kleiner gedeelte (vaak in fragmentarische vorm) uitgegeven. Ondanks de klassifikatie die P. Courcelle van zeer veel *Consolatio*-commentaren heeft gemaakt¹⁴ en ondanks de lijst van alle Oudfranse handschriften van vertalingen die R.A. Dwyer¹⁵ heeft opgesteld is de uitspraak die J.M. Hoek in 1943 deed, helaas nog altijd van kracht¹⁶:

„Een volledig onderzoek naar de bronnen van comm. G.¹⁷ zal pas met enige kans op succes ingesteld kunnen worden, wanneer we over een filiatie van de Latijns Middeleeuwse *Consolatio*-commentaren beschikken. Nu is deze kwestie, bij het overstelpende commentaren-materiaal, waarvan het grootste gedeelte nog niet uitgegeven is, „une mer à boire”.”

Gezien dit overstelpende, nauwelijks nog uitgegeven materiaal zou een eenduidige bewijsvoering voor een hoofdbron slechts dan overtuigend zijn, wanneer commentaar en hoofdbron nauwelijks van elkaar afwijken. Elke afwijking kan immers aanleiding geven tot de gedachte dat een ander commentaar als hoofdbron heeft gefunctioneerd. Dit tweede commentaar zou dan aan het oorspronkelijk als hoofdbron veronderstelde commentaar verwant moeten zijn.¹⁸ Omdat het Gentse Boethiuscommentaar en het commentaar van Renier van Sint-Truiden ten opzichte van elkaar inderdaad afwijkingen vertonen, ben ik in de zoëven genoemde klassifikatie van Courcelle nagegaan, welke van de aan Reniers commentaar verwante, overige commentaren het meest in aanmerking zou kunnen komen als alternatieve hoofdbron. Door aan te tonen dat het commentaar van Renier van Sint-Truiden te prefereren valt als hoofdbron boven een dergelijk commentaar, wordt de bewijsvoering versterkt: alleen andere, eventueel nog onbekende commentaren, die aan Reniers commentaar verwant zijn en niet door Courcelle worden genoemd, zouden naast het commentaar van Renier nog in aanmerking kunnen komen als mogelijke andere hoofdbron.

Op de tweede plaats dient te worden opgemerkt, dat ik mij in mijn onderzoek heb beperkt tot het commentaar op metrum III.9.

Gezien de omvang van zowel het Gentse Boethiuscommentaar dat slechts in incunabel-vorm beschikbaar is, als die van het slechts in handschrift aanwezige commentaar van Renier is zo'n beperking noodzakelijk. Dat ik hiertoe metrum III.9. heb gekozen, hangt hiermee samen dat dit metrum een van de meest becommentarieerde gedeelten van de *Consolatio* is, niet alleen omdat het een centrale functie heeft voor de argumentatie in het boek, maar ook omdat het een samenvatting vormt van de *Timaeus* van Plato en een weergave geeft van de neoplatonische gedachten die zich vanuit de oorspronkelijk platonische gedachtengang in de *Timaeus* ontwikkelden. Als er indicaties zijn dat het Gentse commentaar op dat van Renier teruggrijpt en als dit bovendien aantoonbaar is voor het commentaar op metrum III.9., dan is het des te waarschijnlijker dat Reniers commentaar de hoofdbron van het Gentse is.

*Het Gentse commentaar: mogelijke bronnen*¹⁹

Aan het einde van de proloog in het Gentse commentaar staan de volgende woorden²⁰:

„So heb ic tot elcx nutscap ende profite den allereersten bouc van deser translacie, met mijnder hand ghecorrigeert, te Sente Verelde te Ghend in de librarie doen legghen, daer jeghen dat een yghelick duutgheschrifte daer af sal prouven moghen. Inden welken²¹ ic onderwilen de allegacien der docteuken ghestelt hebbe also icse inde principale boucken vant ende vanden minen so ic allermint conste daer toe ghedaen. Hebbe ooc de meesterlike woorden onderwilen ghecordt ende tghoont der ute ghetoghen dat wat te minen propooste diende ende de selve auctoriteden meer na den sinne dan na der lettre of texte ghetranslateert ende ooc onderwilen wat sedelics vertroostens over al ghesayt.”

Uit deze woorden blijkt dat de commentator van bronnen gebruik heeft gemaakt, die hij vrij en verkort vertaalt en waaruit hij datgene haalt wat hij voor zijn doel geschikt acht. Hij voegt hieraan bovendien stichtende en troostrijke woorden toe.

G. Huet heeft geprobeerd te achterhalen welke deze bronnen zijn geweest. Daartoe heeft hij G vergeleken met de *Consolatio*-commen-

taren van Pseudo-Thomas van Aquino en Nicolas Triveth. Hij kan nauwelijks enige punten van overeenkomst constateren en concludeert dan ook²²:

„Tout ceci nous amène à croire que l'auteur s'est non seulement servi de plusieurs sources, comme il l'affirme, mais qu'il les a traitées avec une telle liberté que son oeuvre peut être regardée comme un commentaire nouveau, d'autant plus qu'il semble avoir eu à sa disposition un certain fonds de lectures personnelles [...]. Il reste cependant possible qu'il ait puisé dans quelque recueil de gloses plus semblables au texte néerlandais que ceux que nous avons consultés.”

In aansluiting op deze conclusie heeft ook Hoek enige *Consolatio*-commentaren vergeleken met G. Het betrof die van de Pseudo-Johannes Scotus Eriugena, Dionysius Cartusianus, Renier van Sint-Truiden en enige fragmenten van Willem van Conches en Pieter van Parijs. Op grond van dit beperkte onderzoek komt hij tot de suggestie dat het commentaar van Renier als hoofdbron voor G in aanmerking komt. Hij acht het verder mogelijk dat daarnaast nog gebruik is gemaakt van de commentaren van de Pseudo-Thomas en/of Willem van Conches.²³

Mijn onderzoek sluit aan op deze suggestie van Hoek, — want meer dan een suggestie is het niet²⁴; ten gevolge van de tweede wereldoorlog kon hij immers slechts gebruik maken van de herdruk van een Franse vertaling van het Latijnse commentaar van Renier. Om de hierboven al gegeven reden dat onderzoek naar de commentaartechniek van de Gentse commentator voorafgegaan dient te worden door onderzoek naar zijn bronnen, is het noodzakelijk Hoeks suggestie aan een nadere beschouwing te onderwerpen.

Het commentaar van Renier van Sint-Truiden

Van het commentaar van Renier van Sint-Truiden²⁵ zijn, voorzover bekend, nog vier handschriften bewaard gebleven.²⁶ Verder bestaan er verschillende gedrukte exemplaren²⁷ van een Franse vertaling ervan, die waarschijnlijk van de hand van Colard Mansion is en in elk geval bij hem in 1447 te Brugge is gedrukt.²⁸ Een herdruk ervan geeft Antoine Vérart in 1494 te Parijs uit. Ook van deze

herdruk bestaan nog verscheidene exemplaren.²⁹ Aan de hand van een hiervan heeft Hoek zijn bovengenoemde vergelijking uitgevoerd.

Op folio 166v^b1-8 is in het Luikse handschrift van Reniers commentaar het volgende geschreven³⁰:

„Et sic liber finitur anno Domini 1381° circa festum sancti Germani episcopi in mayo pennatim copulatus³¹ a magistro Renero nato de villa Sancti Trudonis Machglinie tunc temporis scolas famose prudenter nobiliterque regente. Et per manus Michaelis suorum discipulorum unius de Rethy nati figuratus ac scriptus [...]”.

Hieruit blijkt dat dit handschrift, dat overigens in één hand geschreven is, in mei 1381 beëindigd is door Michiel van Retie³², dus 104 jaar voor het verschijnen van de Middelnederlandse druk bij Arend de Keysere. Renier van Sint-Truiden is blijkbaar als rector verbonden geweest aan een Mechelse school. Uit onderzoek van A. Pattin³³ blijkt dat dit de Latijnse school van de paters Augustijnen geweest moet zijn, die in de jaren 1350-1378 een grote bloei beleefde, maar waarover zeer weinig documentatie is overgeleverd.³⁴

Bij mijn onderzoek heb ik gebruik gemaakt van dit Luikse handschrift.³⁵ Het telt 167 folio's, waarvan elke aan weerszijden twee kolommen telt van gemiddeld 47 regels per kolom. Elk boek van de *Consolatio* is onderverdeeld in kleinere stukken die afzonderlijk worden becommentarieerd en die 'partes' worden genoemd. Elke pars wordt afzonderlijk becommentarieerd, terwijl de hoeveelheid commentaar per pars verschillend is. Het begin van elke pars wordt aangegeven door middel van een lemma, bestaande uit de eerste woorden van die pars. Deze woorden zijn eerst in kleine letters geschreven en onderstreept en vervolgens in hoofdletters. Dan volgt stevast een inleidende zin in de vorm „Hic Philosophia tangit ...” o.i.d.; vervolgens een korte, samenvattende weergave van de inhoud van de pars (die ik korthedshalve parafrase zal noemen) en een verdere indeling van die pars in kleinere stukken, die 'particulas' of ook wel 'clausulas' worden genoemd. Van elk particula wordt vervolgens via een lemma aangegeven waar het in de pars begint. Daarna komt het eigenlijke commentaar op de pars via de

particulas. Dit commentaar wordt per particula weer onderverdeeld in 'notanda', dat zijn inhoudelijke opmerkingen en uitweidingen die gemaakt worden over en naar aanleiding van Boethius' tekst, en soms (m.n. in boek IV en V) in 'quaestiones', waarin probleemstellingen naar aanleiding van Boethius' tekst worden uitgewerkt. Het commentaargedeeelte per pars sluit vervolgens steeds af met een 'Construatur', i.e. een uitgebreide, samenvattende weergave van de besproken pars, waarin de uitleg die in het commentaar op die pars is gegeven, is verwerkt. Feitelijk komen er per pars dus twee parafrases voor: één aan het begin en één aan het einde. Niet alleen de hoofdindeling in partes, maar ook de indeling in particulas en de verdere indeling daarvan is scholastiek-systematisch en wordt het gehele commentaar door volgehouden.

G en R: een eerste vergelijking van de commentaren

Bij een eerste vergelijking tussen de beide commentaren springt een aantal overeenkomsten in het oog. Ik geef per boek van de *Consolatio* steeds één voorbeeld van zo'n overeenkomst.

Boek I

Het begin van het commentaar op I.p.1 zet uiteen waarom Philosophia, die door Boethius in de gestalte van een vrouw wordt geïntroduceerd, zich boven hem bevindt:

R.6r^a46-r^b18

Secundo notandum quod Boecius dicit Philosophiam stetisse super verticem triplici ratione. Primo, supra verticem, idest in altissimis, iuxta illud Sapientis: Ego sapientia in altissimis habito vel quia omnis sapientia a Domino Deo est et cum eo manet semper qui est vertex mundi. Vel secundo, supra verticem, idest supra caput potius quam

G.a7r^b27-47

Ende [Philosophie] sidt boven minen hoofde mids dat wijsheit boven int hooft ghelegghen es. Daeromme seit Salomon dat wijsheit inde aller upperste stede woont of dat alle wijsheit van boven, dats van Gode comt. Int hooft zijn drie deelen daer drie sonderlinghe crachten in zijn, te wetene [...] voren int voorhooft dimaginacie

supra alia membra, quia caput est sedes sapientie. Unde in triplici cellula capitis triplex vis excercetur: in anteriori quidem vis apprehensiva ad aliquid cito intelligendum; in secunda vis discretiva ad eligendum per rationem a malo bonum et a falso verum; in tertia postrema vis memorativa ad aliqua diu retinendum. Quod sic probatum est: cum vidissent philosophi aliquem esse boni ingenii accepto vulnere in prima parte capitis, ingenium amisisse retinendo discretionem et memoriam, comperuerunt in ea parte esse vim intelligendi proportionabiliter etiam de intercipite et occipite. Narrat Solinus quod quidam, accepto vulnere in occipite retinens vim intelligendi et discernendi, sic amisit memoriam, ut nec proprii nominis recordaretur [...]. Tertio per verticem intelligere possumus [...]

ende fantazije. Inde middele verstanneſſe ende onderscheed. Ende achter inden lesten deele memorie. Dit hebben de meesters voormaels vonden, bijdat eenegheint voorhoofd ghequetst zijnde hare ymaginacie ende verstanneſſe verloren, ende ghequetst inden lesten deele, verloren hare memorie. Ende die deele werden alleene ghestoort daer tquets gheschiede. Ende te desen propooste seit Solinus in De mirabilibus mundi dat in sinen tiden een achter int hooft ghequetst werdt, dat hij behoudende verstanneſſe ende redene ganselic al sinen onthoud verloos ende so verghetelic bedeech, dat hij selfs siner name niet en ghedochte.

In R worden drie redenen gegeven voor de positie van Philosophia ten opzichte van Boethius. In G ontbreekt de derde reden en zijn de eerste twee, waar in R de betekenissen van ‘in vertice’ als ‘in de hoogte’ en ‘boven (in) het hoofd’ uiteen worden gezet, samengevoegd tot één uitleg: wijsheid is boven in het hoofd gelegen. Ter ondersteuning hiervan worden in G citaten uit het boek Ecclesiasticus, die in R uitsluitend op de eerste reden betrekking hebben, aangehaald. Daarna volgt het Gentse commentaar dat van Renier weer in zijn uitleg van de tweede reden: er zijn drie vermogens in het hoofd gezeteld. Achtereenvolgens zijn dit de verbeeldingskracht in het voorhoofd, het onderscheidingsvermogen in het middenhoofd en het geheugen in het achterhoofd.³⁶ Welk vermogen waar gezeteld is, is door vroegere leermeesters aangetoond.

Daar waar een kwetsuur aan het hoofd ontstond, bleek het betreffende vermogen uitgeschakeld. De formulering van dit laatste wijkt in G af van R: hier wordt de uitschakeling van de eerste twee vermogens door één kwetsuur genoemd, waarbij het geheugen blijkt te blijven functioneren. R daarentegen spreekt over de uitschakeling van de verbeeldingskracht door een kwetsuur aan het voorhoofd, waarbij het onderscheidingsvermogen en het geheugen resteren. In G is echter een zin toegevoegd, waarin de een-op-eenrelatie tussen een kwetsuur en de uitschakeling van een vermogen wordt vastgelegd. Mogelijk is dit gebeurd om misverstanden te voorkomen. Beide commentaren citeren vervolgens Solinus, waarbij diens werk in G met name wordt genoemd.

Boek II

Het commentaar op de laatste pars van II.p.5³⁷ zet de argumentatie uiteen, op grond waarvan *Philosophia* tot de conclusie komt dat rijkdom niet tot het goede kan worden gerekend:

R.56r^a6-23

Hic *Philosophia* redit probando quid divitiis son sit verum bonum, sed quia prius probaverat divitias non esse bonas, ipse tamen, si non nocerent, essent tollerabiles, ostendit igitur hic quod non sunt tollerabiles, quia nocent. Et facit talem rationem: nullum bonum nocet habenti seu possidenti; sed divicie sepe nocent et nocuerunt possidentibus; ipse igitur non sunt bone. Maiorem huius rationis ponit sub hac forma: ego, *Philosophia*, nego ullum esse bonum quod noceat habenti, numquid mentior in hoc certe tu habes dicere quod non. Minorem probat dupliciter. Primo

G.k7r^a9-33

Hier keert *Philosophie* tharen eersten propooste omme te prouvene dat de rijcheden niet goet en sijn, maer zorghelic ende lastelic. Dit deiren of quetsen, daer de text af spreict, blijkt bij dien dat de rijcheden de zotte van hem selven meswanen doen ende houden of meinen dat zij daller weirdichste zijn, als zij wat rijcheden vercreghen hebben, want wast hemlieden tgoed, hem wast de moed. Voort blijkt bij dien dat de rijcheden den besitters verliese doen rechte versekertheit ende altijds in anxte ende zorghe leven, etc. Of *Philosophie* argueren wilde aldus: ghein goed

sic: bene dico quod divicie nocent, nam quisque pessimus dives putat se solum dignum, ut habeat omnes divicias mundi et quanto pleres habet tanto magis cupit aliena. Et sic patet quod divicie nocent, quia deterioorem et cupidum reddunt. Secundo probat sic: bene dico quod divicie nocent, quia hominem non securum anxium et timidum reddunt.

dijnc es haren besittere quaet; nu de rijcheden hebben dicwijle haren besitters ghedeirt ende quaet gheweist; ergo zijne zijn niet goet. De maior van desen argumente stelt zou aldus: ic, Philosophie, ontkenne goet zijnde de dijnc die haren besittre deirt. De minor blijkt in twee manieren. Eerst aldus: ic hebbe, o Boeti, wel gheseit dat rijcheden den besitters deiren, want elc rijke quadie meint dat hij weirdich es alleine rijcheit thebene, ende ooc so hijer meer heift, so hij tghoont dat eens anders es, maer te meer begheirt. Ende aldus blijkt dat zij deiren ende quetselic zijn, want sij den meinsche onverzekeret maken ende in anxte ende vreesse leven doen. Of leset aldus: [...]

Ook hier volgt het Gentse commentaar de tekst van het commentaar van Renier vrijwel letterlijk. Er vallen twee verschillen op: (1) R sluit eerst aan bij een vorige bewijsvoering (nl. dat rijkdom, wanneer hij niet schaadt, geen goed is, maar eventueel wel verdraaglijk) en zet vervolgens de definitieve argumentatie uiteen (nl. dat rijkdom altijd schaadt en dus verdraaglijk noch goed kan zijn). In G is de aansluiting aan de vorige bewijsvoering slechts zeer impliciet (via de toevoeging *tharen propooste*) en wordt vrijwel direct de definitieve bewijsvoering (nl. dat rijkdom niet goed is) uiteengezet en nader geadstrueerd. De adstructie mondt uiteindelijk uit in een uitdrukking die als 'hoe rijker, des te verwatener' samengevat zou kunnen worden. Zowel de adstructie als de uitdrukking ontbreken in R.

(2) In beide commentaren wordt expliciet aangegeven dat het bewijs van de *minor* op twee manieren door Philosophia wordt geleverd. Waar in R echter deze tweede bewijsvoering geëxpliciteerd

wordt (*Secundo probat sic ...*), blijft zij in G impliciet, ook al komt zij daar twee maal voor (nl. in „Voort blijkt [...] etc.” en in ”Ende aldus blijkt [...] leven doen”). Het lijkt erop dat de tekst *quia deteriore* t/m *divicie nocent* niet uit het Latijn van R is overgenomen en dat slechts de zin *Et sic patet quod divicie nocent, quia hominem non securum anxium et timidum reddunt* is vertaald.

Boek III

Na de parafrase aan het begin van het commentaar op III.m.9 wordt in R de indeling van het gehele metrum in vier partes uiteengezet. Daarna volgt een parafrase van de eerste pars en een indeling hiervan in vier particulas. In G is de uiteenzetting van de indeling in partes niet aanwezig, maar wel de parafrase en de verdere indeling van de eerste pars. Er wordt hier echter niet van vier particulas, maar van ‘diverschen pointen’ gesproken:

R.87r^b34-42

Unde hinc sunt quatuor particule: prima de mundi gubernatione; secunda de celi et terre creatione; tertia de temporis productione; quarta de Dei creatoris immutabilitate et creaturarum mutatione. Unde circa primam particulam notandum quod per rationem intelligit sapientiam Dei, per quam omnia creata sunt et creata reguntur, vel per rationem intelligit providentiam rerum, secundum quam omnia ordinantur, antequam fierent seu fiant, in mente Divina provisum sunt, nec unquam aliquid aliter, quam previsum est, contingere potest.

G.t2r^b34-46

Ende hier roert Philosophie van diverschen pointen, te wetene vanden gouvernemente ende bestiere der weereld; vanden schepper ende maker des hemels ende der aerden; vanden voortbringhene des tijds; vander onberoerlicheit, onveranderlicheit, ende goetheyt Gods, bij welker Hij wel ende wijselic alle creaturen gheschepen heeft ende van nieuten in wesene brocht, ende bij welker Hij coninclic regiert ende bestiert zo wat in de weereld es; of men verstat mede deewighe voordachticheit, bij welker alle dijnghen, eer zij gheschieden, int Godlike ghedochte voorweten waren.

De *creaturarum mutatione* uit R's vierde particula ontbreekt in G, maar de „goetheyt Gods” is eraan toegevoegd. Doordat het begin

van het commentaar op het eerste particula eveneens ontbreekt, wordt de inhoud van dit commentaar aan deze „goetheyt Gods” die bij het vierde particula zou behoren, verbonden. „Welker”, uit „bij welker”, en het enklitische „-er” van „verstater” (een vertaling van *per rationem*) verwijzen immers beide naar deze „goetheyt” terug. Verder wordt het *per quam omnia creata sunt* uitgebreid met de zin „ende van nieuten in wesene brocht”. Hierdoor refereert dit gedeelte van het Gentse commentaar aan de *creatio ex nihilo* en krijgt zo een meer christelijk uiterlijk dan het commentaar van Renier. Waarom „goetheyt” is toegevoegd en niet „redene” — wat in G vaker als vertaling van *ratio* wordt gebruikt — is mij onduidelijk.

Boek IV

In het commentaar op IV.p.7³⁸ worden de drie gesteldheden, waarin de goede mensen kunnen verkeren, gekoppeld aan de drie vormen van *fortuna*. Het onderscheid wordt door Philosophia in de *Consolatio* gehanteerd om Boethius duidelijk te maken dat *fortuna* goed is.

R.136rb42-va7

Unde pro evidentia littere notandum quod triplex est status bonorum et triplici statu respondet triplex fortuna. Sunt enim quidam qui declinantes a viciis incipiunt bonum agere et istorum est corrigens fortuna. Sunt etiam qui iam inceperunt et cotidie in bono proficiunt et istorum est exercens fortuna. Sunt autem alii perfecti et iam perfecte purgati et istorum est remunerans fortuna. Primus status est incipientium; secundus inerentium; et tertius beatorum. Et de hiis tribus inducit Philosophia. Minorem probat igitur sic: primo de fortuna incipientium et ineren-

G.M8ra24-42

Hier es te merkene dat onder de goede drie staten zijn, den welken drie fortune corresponderen. Einighe laten de zonde beghinnen deught te doene: deser es de corrigierende fortune. Andere zijn beclivende ende hebben langhe voort ghegaen in deughden: deser es de exercerende fortune. De derde zijn alsheils vulmaect: deser es de lovende fortune. Deerste staet es der beghinnender; dander der beclivender of verdienender; ende de derde der vulmaecter. Ende van desen drien staten spreict hier Philosophie ende argueirt aldus: Zo wat exerciteirt, corrigiert of profi-

tium. Quidquid excercet aut corrigit prodest; sed fortuna inerentium excercet et incipientium corrigit; igitur utraque prodest. Minor patet primo de inerentibus, nam ipsi positi in virtute gerunt bellum contra aspera, idest fortiter et constanter resistunt adversis et in hoc perficiuntur. Fortuna autem incipientium, quia per illam declinant a viciis et arripiunt iter virtutis, scilicet incipiunt bene operari, ut prius patuit.

teirt, es goet; nu de fortune der verdiender excerciteirt ende de fortune der beghinnender corrigiert of profiteirt; ergo zij zijn beede goet. De minor blijft eerst vanden verdiender, want zij ghestelt in deughden, leeden stijd jeghen alle bejeghent-hede, dats sij vroom ende staerc zijn jeghen alle vernoey ende daer in werden sij vulmaect. Nu de fortune der ghoner die beghinnen es sulcghedaen, want sij an nemen quaetheit te latene ende den wegh der deughden tantierne, ergo etc.

Beide passages zijn inhoudelijk gelijk aan elkaar. Alleen het zinnetje *Minorem probat igitur sic: primo de fortuna incipientium en inerentium* is in G afwezig.³⁹

Boek V

In V.p.3⁴⁰ stelt Boethius Philosophia de vraag naar de tegenstelling tussen de goddelijke voorwetendheid en de menselijke wilsvrijheid: als God alles van te voren weet, moet wat hij voorziet, gebeuren en is wilsvrijheid hiermee in tegenspraak. In de eerste regels van V.m.3 stelt Boethius de tegenstelling tussen deze beide „waren of warachtighe zaken” nogmaals aan de orde.

R.148.r^b18-25

Secundo notandum quod per ‘duo vera’ intelligit veritatem de prescientia Dei et veritatem de libertate arbitrii. Unde veram dicit libertatem arbitrii, quia si consideremus naturam hominis, videmus eum posse quedam facere et eadem non facere. Veram autem prescientiam dicit, quia quidquid previdet,

G.O8v^b36-53

Bij desen tween waren of warachtighe zaken verstaetmen de vryheit des willens an deen zijde ende an dander de voordachticheit. Of Philosophie verstater bij de warachticheit der voorsienicheit Gods ende de warachticheit vander vryheit des willen, de welke twee waerheden tzamen niet ghestaen en connen,

erit. Patet igitur quod utrumque istorum per se consideratum videtur vere esse, sed simul considerata repugnare videntur.

maer wel elke up haer selven ghenomen zijnde, alst blijct, want considereren wij den meinsche, wij weten dat hij vry es ende dat het waer es dat hij doen ende laten mach. Considereren wij ooc de voordachticheit Gods, zo eist al claer, so wat zou voorsiet dat dat zelve toecommen sal. Ende aldus es elc van beeden up hemzelven warachtich ende moghelic, maer tzamen ghenomen of deen ten anderen ghecompareert ende gheleken niet, maer schijnen repugnerende ende contrarierende bij den redenen ende argumenten boven in de naeste prose ghescreven.

Ook deze beide passages zijn inhoudelijk gelijk aan elkaar. G is echter uitgebreider dan R. In de eerste twee zinnen in G valt op dat de volgorde van wilsvrijheid en voorwetendheid wordt omgekeerd en aan beide „warachticheit” wordt toegevoegd: parallel aan de eerste zin in R.

Uit de hierboven aangehaalde passages blijkt dat G opmerkelijke overeenkomsten met R vertoont. De passages in G kunnen als vrije, nu eens inkortende dan weer uitbreidende vertalingen van die in R worden aangeduid. Het zou op grond van deze voorbeelden echter voorbarig zijn te concluderen dat G een, zij het vrije, vertaling van R vormt. De aangehaalde passages vormen immers een zeer klein gedeelte van de beide commentaren, waarin bovendien talrijke passages voorkomen die mogelijk pas na verdere bestudering, of helemaal geen, overeenkomsten vertonen. Aangezien het een onmogelijke opgave is de beide uitgebreide commentaren volledig in een artikel te vergelijken, beperk ik mij, zoals ik hierboven heb aangegeven, tot beider commentaar op III.m.9.

G en R: overeenkomsten tussen de commentaren op III.m.9

In het III.m.9-commentaar zijn er vele voorbeelden te geven van overeenkomsten tussen G en R: uit een globale schatting blijkt dat $\pm 65\%$ van het Gentse commentaar op dit metrum parallel is aan of overeenkomsten vertoont met het commentaar van Renier.⁴¹ Alleen al op grond daarvan kan worden gesteld dat het commentaar van Renier, althans voor dit gedeelte, als hoofdbron is gebruikt voor de samenstelling van het Gentse commentaar. Een verdere ondersteuning van deze stelling kan bovendien hierin worden gevonden dat de hoofddeling van III.m.9 in partes die in R voorkomt, grotendeels ook in G aanwezig is.⁴² Een tweetal plaatsen lijkt dit echter tegen te spreken:

- wat bij R de achtste en laatste pars vormt, is in tweeën onderverdeeld in G: III.m.9 bestaat in G dus uit 9 versgedeelten;
- de (Latijnse) versgedeelten in G eindigen allemaal aan het einde van een vers, terwijl de tweede pars in R midden in een versregel eindigt.

Beide plaatsen blijken echter bij nadere beschouwing de bovenstaande conclusie niet aan te hoeven tasten:

- In de achtste pars in R staat op R.95va9 *Disice terrene nebulas. Hic Philosophia petit aliquam moveri impedienciam mentem*, waarna een parafrase volgt. Zoals ik hierboven aangaf, wordt in Renier met een dergelijke volgorde gewoonlijk het begin aangeduid van het commentaar op een nieuwe pars. In dit geval echter is het geciteerde lemma niet in hoofdletters geschreven en gaat er geen *Construatur* aan vooraf. Wel heeft R aan het begin van deze achtste pars gewezen op de samenhang tussen het *Disice*-gedeelte en het voorafgaande gedeelte van pars acht: *In hac parte Philosophia format suam petitionem et petit Philosophia tria conferri menti Boetii, duo removeri [...]*⁴³ De drie zaken die Boethius' geest moet verkrijgen, worden vóór de twee die van zijn geest moeten worden verwijderd, in het *Disice*-gedeelte besproken. De mogelijkheid dit gedeelte als pars op te vatten is daardoor zeker aanwezig. Overigens wijst ook het Gentse commentaar op de samenhang tussen de twee laatste versgedeelten 8 en 9.

— Het lemma waarmee de tweede pars in R begint, verwijst naar de volgende versregels van Boethius:

Quem non externae pepulerunt fingere causae
Materiae fluitantis opus, verum insita summi
Forma boni livore carens.

In G zijn alleen de eerste twee regels van dit versgedeelte opgenomen. *Forma boni livore carens* vormt in G het begin van het volgende versgedeelte. Frappant is echter dat G in de vertaling van de eerste twee regels het *Forma boni livore carens* gedeeltelijk wel tot uitdrukking brengt, en dat in zijn commentaar erop volledig doet.⁴⁴ In feite vormt deze tweede plaats dus een verdere ondersteuning voor mijn conclusie: het Gentse commentaar volgt met zijn indeling van zowel vertaling als commentaar de indeling van het commentaar van Renier.

De vraag waarom in G niet evenals in R midden in de versregel is geknipt, is daarmee nog niet beantwoord. Met een vergissing in R heeft het niets van doen: Renier is zich er immers van bewust dat hij midden in de versregel knipt. Dat blijkt uit het begin van zijn commentaar op de derde pars: *In hoc fine versus et duobus sequentibus Philosophia tangit [...]*⁴⁵.

Hoek⁴⁶ doet de suggestie dat de tekst van Boethius later in G is ingevoegd, toen de vertaling en het commentaar gereed waren. Dat zou inhouden dat prosa en metra later, analoog aan de vertaling en het commentaar, in stukken zouden zijn geknipt en boven de erbij behorende vertaling en commentaar geplaatst. De eenvoudigste manier nu om metra in stukken te knippen, is door het eind van een versregel als cesuur te nemen.

Het feit dat op deze plaats niet in het midden van het metrum is geknipt, terwijl dat volgens de vertaling en het commentaar, zowel als volgens de indeling in R wel had gemoeten, ondersteunt Hoeks suggestie.

Uit het bovenstaande blijkt dat in het Gentse commentaar de indeling van R in partes wordt gevolgd en dat vele stukken van het commentaar van Renier erin zijn overgenomen. Op grond hiervan is de conclusie gerechtvaardigd dat het commentaar van Renier in

elk geval voor wat betreft III.m.9 hoofdbron is geweest van het Gentse commentaar.⁴⁷ De hierboven aangehaalde voorbeelden uit het commentaar op de overige boeken suggereren dat deze conclusie uit te breiden is tot het gehele commentaar.

G en R: verschillen tussen de commentaren op III.m.9

Nu is aangetoond dat het commentaar van Renier tenminste voor wat het commentaar op III.m.9 betreft hoofdbron is geweest van het Gentse commentaar, is de weg vrij voor een onderzoek naar de vraag hoe de samensteller van deze hoofdbron gebruik gemaakt heeft. Het is immers al duidelijk geworden, dat hij Reniers commentaar niet klakkeloos navolgt, maar adapterend vertaalt, inkort, uitbreidt en gebruikt op de plaatsen waar hij dit nodig acht.

Door het commentaar op III.m.9 van R en G nader onder de loep te nemen aan de hand van wat ik weglatingen, toevoegingen en verplaatsingen noem⁴⁸, komt de wijze waarop Reniers commentaar gehanteerd is, naar voren. In de rest van dit artikel zal ik in navolging van Hoek de samensteller van het Gentse commentaar aanduiden als 'de Gent'.⁴⁹

— Verplaatsingen

Bij de particulas die inhoudelijk samenhangen en waarvan de commentaren inhoudelijk dan ook wederzijds afhankelijk zijn, komen verplaatsingen relatief veel voor. De meeste ervan staan niet op zichzelf, maar komen in samenhang met andere tot stand. Zo worden de particulas van Reniers commentaar als het ware in elkaar geschoven, waardoor het geheel een beknopt(er) karakter krijgt.

Soms kan deze werkwijze averechtse effecten bewerkstelligen en de tekst onduidelijk maken, zeker voor de lezer die het commentaar van Renier er niet bij kan betrekken. Eén voorbeeld hiervan moge volstaan. De commentaren in G en R op de vijfde pars van III.m.9 zijn als volgt opgebouwd (de cijfers verwijzen naar overeenkomende passages):

R.93ra33-va30

Hic [Philosophia] ostendit Divinam potentiam sapientiam et bonitatem prout relucet in rebus non sensibilibus sed intelligibilibus. Et dividitur: nam primo facit hoc per animam mundi, secundo per animas humanas. Secunda pars ibi: [...]. Item prima in duo: primo ostendit connectionem anime mundi, secundo intellectualem sectionem et motum Secunda ibi: [...]. Primo dicit sic: [...].

- 1 Unde hec pars quatuor habet particulas. Prima tangit animam mundi esse triplicis nature: secunda tangit ipsam esse mediam; tertia ipsam connexam cuncta moventem; quarta ipsam per membra consona distributam.
- 2 Pro prima particula notandum quod anima mundi potest dici Spiritus Sanctus qui est bonitas Divina secundum quam cuncta vivunt vegetanter, sentiunt et intelligunt.
- 3 Vel potest dici vigor rerum viventium in mundo insitus rebus ex Divina voluntate seu bonitate secundum quem vigorem quedam viventium vegetantur tantum, quedam sentiunt, ut animalia, quedam sentiunt et intelligunt, ut homines. Et secundum hoc anima mundi dicitur triplicis nature.
- 4 Vel aliter potest dici quod anima mundi dicitur triplicis nature

G.t6vb6-7ra1

Als einige segghen: de siele der neder weereld of der middel weereld, te wetene: des menschen, es middel tusschen den inghelen ende den beesten, ende es van drievoldigher naturen, want sou drie gheistelike crachten heift, ende ooc drie lichamelijke [...].

- 6 Of sou es middel inden mensche ghestelt, te wetene: int herte, uten welken zou alle de leden regiert, also de coppe haer nette doet, inden middel zijnde.
- 2 Maer andre verstaen den text vander siele der weereld ende segghen dat Boecius met deser siele den Helighen Gheist verstaet die de goedheit Gods es, bij welker alle dijnghen groeyen, bloeyen, beseffen ende leven hebben.
- 3 Of zij verstanen de natuerlike cracht mede die elker creaturen angheboren es, bij welker sou wesen of leven heift.
- 4 Andre segghen dat de siele der weereld van drien naturen es na de drie crachten der dijnghen, want einige dijnghen zijn die cracht hebben van eeuwighe wesen als God ende de intelligencien, andre [...], andre [...].
- 4a Andre verstaent vander sielen der hemelen, te wetene: vanden intelligencien ende edelen sielen of vanden crachten die den

secundum triplicem vigorem rerum quedam enim entia vigorem habent tantum ad semper esse, ut Deus et intelligentie seu angeli, quedam [...], quedam [...].

5 Item aliter potest dici secundum quod verba Platonis sonant et concordat Calcidius in Comento [...] Secundo notandum quod de nec anima sic dicit Plato [...].

6 Circa secundam particulam notandum quod anima dicitur media dupliciter. Uno modo quo ad situm, nam ymaginatur ipsa anima determinatum situm habere in centrum seu medium mundi, ut sit eque distans ab omni parte circumferentie celi, sicut aranea in medio sue tele residens [...]. Secundo modo potest anima mundi dici media quo ad esse inter substantiam individuum et dividuum. Ipsa namque anima, que est bonitas Dei, [...].

7 Circa tertiam particulam notandum quod notabiliter dicit 'connectens' non 'producens' cum Plato in Tymeo animam factam a Deo dicat [...], nam si anima pro Divina bonitate capiatur [...]. Si autem anima mundi capiatur pro vigore rebus insito naturaliter, tunc anima facta est et sic connexa rebus, ut cum eis sit insolubiliter, quamdiu enim manet ille vigor, manent et res et econverso.

hemel roeren ende middel zijn tusschen den aller uppersten creaturen als tusschen cherubin ende seraphin ende onser sielen.

4b Andre segghen dat de siele der weereld niet anders es dan de minne die God ten creaturen waert heift, bij welker Hij hemlieden leven ende wesen gheeft als bij einigherande maniere van sielen. Ende dese minne [...].

5 Vander zielen der weereld scrijft Plato in Tymeo vele, dwelke ic omme der hoocheit wille vander materien die my onthoocht, hier achter late.

1 In desen texte dan hebdi der pointen viere: eerst dat de siele der weereld drievoldich van naturen es of van drievoldigher naturen; dat zou een middel es; dat zou ghevought ende roerende es; ende ghedeelt bij gheleijken leden.

7 Ende seit merkelic 'ghevought', te wetene met scheppene ende bestierne, maer neemt men de ziele der weereld over de naturlijke cracht die den creaturen angheboren es, zo es zou ghemact gheweest ende onverscheidelic den dijnghen toe ghevought, want zij in wesene also langhe bliven als de zelve cracht in hem gheduert.

Het „Ende seit merkelic ‘ghevought’ [...]” in passage 7 gaat nog wel in op het derde van de vier hier genoemde ‘pointen’, maar van een afzonderlijke systematische behandeling van dit punt en de andere drie punten is verder geen sprake. Verder wekt de verplaatsing van passage 1 in G naar achteren (t.o.v. R) de indruk dat er achteraf, nadat al enige interpretaties van Boethius’ vers gegeven zijn, een reconstructie van de indeling wordt gemaakt. De verplaatsing werkt dan ook verwarrend, omdat deze indeling niet in de voorgaande tekst is gebruikt en ook in de verdere tekst niet wordt gevolgd.

Wissink⁵⁰ noemt dit commentaargedeelte „tamelijk complex”. Zij zoekt in haar uitleg ervan aansluiting bij juist deze indeling achteraf en stelt dat de Gent. daarmee „[v]ervolgens [...] een poging [doet] de inhoud van de verzen 13-17 te structureren”. Dat is echter bepaald niet het geval. De indeling is afkomstig van Reniers commentaar, maar ten opzichte van R naar achteren verplaatst, en draagt daardoor aan een beter begrip van het commentaargedeelte nauwelijks (meer) bij.

— Weglatingen

In G ontbreken citaten van *auctoritates* die in R voorkomen, geheel of gedeeltelijk. Het gedeeltelijk weglaten van citaten bevestigt wat de Gent. in het hierboven geciteerde deel van de proloog stelt, nl. dat hij „[...] de selve auctoriteten meer na den sinne dan na der lettre of texte ghetranslateert [...]” heeft.

Opvallend is dat het dikwijls citaten uit Plato’s *Timaeus* (in Calchidius’ vertaling) zijn, die niet in G zijn opgenomen. Zo bestaat passage 5 (R.93r^b12-19) uit het bovenstaande voorbeeld, volledig uitgeschreven, uit de woorden:

Item aliter potest dici secundum quod verba Platonis sonant et concordat Calcidius in Commento, videlicet quod anima dicitur triplicis nature, videlicet conflata ex tribus, scilicet ex natura eiusdem, ex natura diversi, et ex essentia. Omne enim ens per hanc animam essentiam habet; habet etiam quod sit idem numero sibi ipsi et idem specie vel genere cum aliis; habet insuper quod sit diversum numero

specie vel genere ab aliis. Secundo notandum quod de hec anima sic dicit Plato [...]

Hierna volgt een citaat van 15 regels. Het is zeer voorstelbaar dat deze passage door de Gent. achterwege is gelaten „omme der hoocheit wille vander materien”: de verhouding tussen hetzelfde, het andere en de essentie is ook voor de geschoolde filosoof een van de moeilijkere gedeelten van de *Timaeus*.⁵¹ Dat Renier er wel, maar de Gent. er niet op ingaat, zegt dan ook iets over hun lezerspubliek: van dat van de eerste moet worden verondersteld dat het tenminste enige filosofische scholing heeft, terwijl deze voor het lezerspubliek van de tweede niet noodzakelijk hoeft te zijn.

Tevens blijkt uit het weglaten van *Timaeus*-citaten dat in G de relatie, zoals deze in R gelegd wordt tussen III.m.9 en de *Timaeus*, minder expliciet aan de orde komt.⁵²

In G ontbreken ook passages uit R, waarin hetzij meningen van bepaalde *auctoritates* bestreden worden, hetzij een uitvoerige en ingewikkelde uitleg van een bepaald onderwerp wordt gegeven.

Het eerste komt voor in een vijftal passages⁵³, waarin de meningen van *auctoritates* als *opinionones falsas* worden bestempeld en in strijd geacht met christelijke opvattingen.⁵⁴ In G wordt in deze gevallen alleen de volgens R juiste interpretatie overgenomen en de in R geuite kritiek op mogelijk andere interpretaties achterwege gelaten. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de Gent. de juiste uitleg van Boethius' woorden belangrijker acht dan mogelijk controversiële interpretaties ervan. Om zo'n uitleg te bereiken snijdt hij problemen die eventueel van belang zijn voor de achtergrond van de tekst, maar die een uitleg ervan kunnen compliceren, niet aan.

Courcelle maakt over de *opinionones falsas* in Reniers commentaar de volgende opmerking: „Il [nl. Renier] est mieux inspiré lorsqu'il note l'origine platonicienne et le danger des théories du chant 9 [...]”.⁵⁵ In het Gentse commentaar lijkt eerder het omgekeerde het geval: door de platonische oorsprong van III.m.9 niet al te zeer te benadrukken en alleen de juiste (christelijke) interpretatie van het metrum te geven, worden hier de ‘slapende honden’ in het lezerspubliek niet wakker gemaakt.

Als voorbeeld van het tweede moge de bespreking gelden op

R.91v^b17-92 over de getalsverhoudingen, waarin de elementen met elkaar verbonden zijn. Deze verhoudingen worden in het metrum van Boethius slechts aangeduid met het woord *numerus* in de zin: *Tu numeris elementa ligas, ut frigora flammis, arida convenient liquidis*. R haalt, om dit *numerus* uit te leggen, de *Timaëus* aan (m.n. 31B4-32C5). De bespreking ervan is vrij uitvoerig (maar liefst vier kolommen in R) en ingewikkeld, terwijl deze in G volledig ontbreekt. Pas daar, waar in R de getalsverhoudingen op de elementen zelf worden toegepast en zo een rangschikking van de elementen gemaakt kan worden, wordt in het Gentse commentaar de draad uit dat van Renier weer opgenomen. Zo immers kunnen Boethius' woorden over de verbindingen der elementen via getallen begrijpelijk worden gemaakt, zonder dat er een vergaande uiteenzetting nodig is over de verhoudingen tussen specifieke getallen. Geconcludeerd kan hieruit worden dat de Gent. de passage te ingewikkeld vond en niet absoluut nodig achtte voor een uitleg van Boethius' tekst. Het ontbreken van deze passage in G ondersteunt tevens de hierboven gemaakte opmerking dat de Gent. minder nadruk wil leggen op de platonische achtergrond van III.m.9.

Zoals beschreven is, geeft R, voorafgaand aan elk commentaar op een boek, metrum of prosa, een indeling ervan in partes, en voorafgaand aan het commentaar op een pars geeft hij steevast een indeling daarvan in particulas. De lezer raakt hier zozeer mee vertrouwd, dat hij niet anders meer verwacht. Het Gentse commentaar wekt deze verwachting niet: meestal wordt hierin de indeling van een pars uit Reniers commentaar wel overgenomen, maar bij particulas is dat dikwijls niet het geval, zoals in het voorbeeld bij de verplaatsingen bleek. De indeling in particulas in G lijkt slechts een soort residu te zijn van deze indeling uit het commentaar van Renier. R heeft daardoor, meer dan G, het uiterlijk van consequent-scholastieke systematiek en consistentie.

Tenslotte zij vermeld dat het *Construatur* dat in R elk commentaar op een pars afsluit als een samenvattende parafrase daarvan, in G ontbreekt. Mogelijk is de reden hiervan dat een dergelijke parafrase in het Gentse commentaar niet nodig is, omdat hierin ook de tekst van Boethius in vertaling is opgenomen, waar in R diens Latijn

zelfs ontbreekt. In hoeverre het *Construatur* van Reniers commentaar gebruikt is bij de vertaling van Boethius' tekst in het Middelnederlands, dient nader onderzocht te worden. Hetzelfde geldt voor de parafrases die in het begin van elk commentaar op een pars in R worden gegeven.

— Toevoegingen

Sommige passages in het III.m.9-commentaar van G, die niet in R voorkomen, kunnen als 'troostend' betiteld worden.⁵⁶ Zo bijvoorbeeld de passage op G.t2rb21-23: „Bede (alzo Augustinus zeit) zalleft ende zacht Gode ende tranen bedwinghenen te doen dat men hem bidt”. Andere passages hebben een karakter van wetenswaardigheid, zoals de passage over Hermocrates⁵⁷, waarin wordt verteld dat deze dialooggenoot van Timaeus, in de boeken van de inmiddels gestorven Plato had gelezen, dat de menselijke ziel na dit leven tot een beter zou komen. Hij klom daarom op een hoge muur, sprong eraf en benam zich zo het leven.

Hoek stelt dat „het meest belangwekkend en belangrijk van alles [in het commentaar van de Gent., M.A.], tevens de grootste plaats innemend, [...] de ampele besprekingen [zijn] van allerlei religieuze, wijsgerige en wetenschappelijke kwesties, die Boethius behandelt, of tot welker bespreking hij aanleiding geeft. Allerhande wetenswaardigheden, die slechts in verwijderd verband tot de *Consolatio*-tekst staan, worden daarbij meegedeeld”.⁵⁸ Hoek laat deze 'besprekingen' een uiting zijn van de „doceergrage compilatorengeest der Middeleeuwen” en dat zal ook wel zo zijn, maar ik vermoed dat ze daarnaast ook een zeker functionaliteit hebben: ze vormen een onderbreking in de vrij intensieve aandacht, die de lezer nodig heeft voor de moeilijk toegankelijke stof. Hem wordt een adempauze gegund, die ook nog eens zinvol en didactisch verantwoord is, omdat hij enige interessante, zij het bijkomstige gegevens krijgt voorgeschoteld. Overigens sluit deze opvatting aan bij wat de Gent. zelf elders in zijn werk zegt over interrumpen in het algemeen⁵⁹:

[...] ende hier machmen noteren eene generale leere, te wetene datmen de materien daermen af spreict, na gheleghentheit der selver onderwijlen wat onderbreken sal, maer wijselic ende ghetemperdelic ende wat nieus of wat vremds in bringhen, daer teerste propoost mede cessen mach.

Ontbreken bepaalde citaten uit *auctoritates* geheel of gedeeltelijk in G, er komen ook citaten voor, die in R afwezig zijn. Zo komen er in het commentaar op III.m.9 van G vaker verwijzingen naar en citaten van Aristoteles voor dan in ditzelfde commentaar van R. In samenhang met wat ik hierboven heb gesteld over het weglaten van verwijzingen naar en citaten van Plato wordt nu duidelijk, dat in G meer een aristotelische oriëntatie blijkt en de platonische achtergrond van III.m.9 minder wordt onderstreept dan in R. Ondersteuning hiervan is tevens hierin te vinden dat er in het III.m.9-commentaar van G ook citaten voorkomen van Thomas van Aquino en Averroës, terwijl hun namen in dat van R zelfs niet voorkomen.

In G komen ook toevoegingen ten opzichte van R voor omwille van wat ik (relatieve) volledigheid⁶⁰ noem: dikwijls worden er in het Gentse commentaar (evenals in dat van Renier overigens) verschillende interpretaties van één en dezelfde zin of hetzelfde woord disjunctief achter elkaar weergegeven.⁶¹ Sommige (maar zeker niet alle) van deze interpretaties zijn aan R ontleend, — tenminste als er geen controversiële standpunten (zoals hierboven besproken) in worden ingenomen. De disjunctieve opsommingen wekken het idee dat de Gent. zoveel mogelijk interpretaties van één en hetzelfde tekstgedeelte wil geven. Overigens is dit streven naar (relatieve) volledigheid niet in strijd met het streven naar een juiste interpretatie: er is immers meer dan één juiste interpretatie mogelijk.

Om een bepaalde opvatting of interpretatie te benadrukken wordt deze in het Gentse commentaar herhaald, — of ze in oorsprong nu wel of niet aan Reniers commentaar ontleend is. De herhaling wordt echter ook gebruikt om aan de herhaalde passage aspecten te verbinden die er eerder niet aan verbonden zijn, zoals uit het volgende voorbeeld blijkt. G legt hier de 'waghene' uit Boe-

thius' tekst⁶² uit, waaraan God de zielen vasthecht, wanneer hij ze uitzaait over hemel en aarde. Beide passages, waarin de christelijke interpretatie van de 'waghene' wordt benadrukt en waarvan de tweede een herhaling van de eerste is, ontbreken in R.

G.t7v^b19-21

Andre verstaner [nl. onder de lichten waghene, M.A.] deughden ende goede ghewerken mede die als einigherande waghene tot Gode voeren.

G.t7v^b51-54

Ende dese waghene moghen wesen ghelove, hope, ende caritate of alle andre deughden die als een waghene ten hemel voeren.

Mogelijke andere bronnen dan het commentaar van Renier

De passages in het commentaar op III.m.9 van G die niet uit R afkomstig zijn, kunnen ontleend zijn aan andere *Consolatio*-commentaren en/of aan bronnen die op zichzelf geen commentaar op de *Consolatio* vormen.

— Andere *Consolatio*-commentaren

Om het eerste na te gaan, heb ik alle commentaren op de *Consolatio* die, al dan niet fragmentarisch, voor mij bereikbaar waren⁶³, vergeleken met de toevoegingen in G. Van deze commentaren was er slechts één dat, meer dan de andere⁶⁴, passages heeft die met de toevoegingen in G overeenkomsten vertonen: dat van de Pseudo-Thomas van Aquino. Ik geef hiervan twee voorbeelden, waarvan het tweede een onderdeel vormt van het commentaarge-deelte, dat hierboven bij de verplaatsingen is aangehaald:

Pseudo-Thomas 101r38-39

Notandum quod gubernare est res indebitum sui finem ordinare, quod spectat ad Divinam bonitatem.

G.t2v^a1-4

Ende ghij sult noteren dat regieren es einighe dijnc tharen rechten hende waert bestieren, ende dat behoort properlic den Godliken ghedochte ofte wille toe.

Pseudo-Thomas 102v14-29

1 Hic Philosophia ostendit sapientiam ex anime mundi productione. Ubi sciendum quod ista littera communiter exponitur ad intentionem Platonis in Thimeo, sed quia ista expositio est difficilima et modice utilitatis, ego eam pertranseo et ponam facilem expositionem que est de mente Aristotelis.

2 Ad cuius evidentiam est notandum quod per animam mundi hic intelligitur intelligentia movens orbem que per motum virtutem suum influit inferioribus. Et hec intelligentia dicitur media inter Deum et animam humanam. Sicut enim in dignitate et perfectione exceditur a Deo, sic ipsa excedit animam nostram.

G.t6vb32-45

2 Andre verstaent vander sielen der hemelen, te wetene: vanden intelligencien ende edelen sielen of vanden crachten die den hemel roeren ende middel zijn tusschen den aller uppersten creaturen als tusschen cherubin ende seraphin ende onser sielen [...]

1 Vander zielen der weereld scrijft Plato in Tymeo vele, dwelke ic omme der hoocheit wille vander materien die my onthoocht, hier achter late.

Als voor het Gentse commentaar inderdaad ook (al dan niet direct) van het commentaar van de Pseudo-Thomas van Aquino gebruik is gemaakt, komt de hierboven besproken problematiek inzake de verplaatsingen in G t.o.v. R door dit tweede voorbeeld in weer een ander daglicht te staan.

Aangezien ik slechts een klein gedeelte van de commentaren op de *Consolatio* met de toevoegingen in G heb kunnen vergelijken, blijft de mogelijkheid open dat er voor de toevoegingen aan het Gentse commentaar (eventueel naast het commentaar van de Pseudo-Thomas van Aquino) nog andere commentaren zijn gebruikt.

Ook moet met de mogelijkheid rekening worden gehouden dat het Gentse commentaar niet rechtstreeks op dat van Renier teruggaat, maar dat er een tussen beide inliggend commentaar heeft bestaan en misschien nog bestaat. In dit commentaar zou dan het

doel en de werkwijze van de Gent. in oorsprong al gedeeltelijk aanwezig moeten zijn geweest, evenals de toevoegingen (verplaatsingen en weglatingen) ten opzichte van het commentaar van Renier. Dat een dergelijk commentaar bestaan zou (hebben), ligt niet zonder meer voor de hand, aangezien de Gent. zijn werkwijze en doel als van zichzelf afkomstig presenteert in zijn proloog.

Om deze mogelijkheid te onderzoeken, ben ik de beschrijvingen nagegaan die Courcelle⁶⁵ van verschillende commentaren geeft. Dat van Arnoul Greban lijkt dan het enige te zijn dat als intermediair tussen G en R zou kunnen gelden. Het is volgens Courcelle⁶⁶ gebaseerd op de commentaren van vooral Renier van Sint-Truiden, maar ook van Nicolas Triveth, Willem van Conches en het bevat een glosse van Remigius van Auxerre.

Uit vergelijking tussen de commentaren op III.m.9 in G, in R en in het commentaar van Arnoul blijkt echter dat het commentaar van Renier te prefereren valt boven dat van Arnoul als hoofdbron voor het Gentse commentaar. Zo wijkt bijvoorbeeld de indeling van III.m.9 in het commentaar van Arnoul sterk af van die in de andere twee: in Arnouls commentaar bestaat het gehele metrum niet uit *negen*, zoals bij G en R het geval is, maar uit *twee* gedeelten. Elk gedeelte bestaat uit de betreffende tekst van het metrum, gevolgd door een *glosa*, een *constructio* en *notabilia*. In de *glosa* zijn de inleidende zinnen en de parafrases van de diverse partes van het commentaar van Renier achter elkaar geplaatst, terwijl in de *constructio* hetzelfde is gebeurd met de *construatur*'s uit Reniers tekst. Ook de *notabilia* bestaan uit een samenvoeging, namelijk van de *notanda* van Reniers commentaar. Opgemerkt moet worden dat de indelingen van Reniers partes niet in de tekst van Arnoul voorkomen. Zo ontbreekt dus zowel de indeling, die ik hierboven onder *een eerste vergelijking van de commentaren* bij Boek III heb gegeven, als die in het voorbeeld onder Verplaatsingen (nr.1). Beide komen zij wel in G voor. Bovendien kan worden geconstateerd dat de *notabilia* passages bevatten die niet aan Reniers commentaar ontleend zijn en dat er ook *notanda* uit Reniers tekst in ontbreken of daarvan afwijken. Zo ontbreekt in Arnouls tekst, nr. 7 uit het voorbeeld onder Verplaatsingen, terwijl nr. 2 bij Arnoul sterk afwijkt van de beide andere

commentaren. Passages die wel in de *notabilia* voorkomen en niet in R, heb ik in G niet aangetroffen. Het is dus zeer onwaarschijnlijk dat het commentaar van Arnoul Greban (hoofd)bron is geweest voor het Gentse commentaar.

— Mogelijke andere bronnen die geen commentaar op de *Consolatio* zijn

De tweede mogelijkheid, namelijk dat de Gent. zijn toevoegingen (ook) ontleent aan bronnen die op zichzelf geen commentaar op de *Consolatio* vormen, werd al gesuggereerd door Huet die het mogelijk achtte dat de Gent. gebruik heeft gemaakt van een „certain fonds de lectures personnelles” en van „quelque recueil de glosses”⁶⁷. Zo’n ‘recueil’ of ‘fonds’ zou dan, gezien mijn bevindingen, een voorkeur aan de dag moeten leggen voor *auctoritates* als Aristoteles, Augustinus en de Bijbel, aangezien alleen deze in de toevoegingen in het III.m.9-commentaar worden aangehaald (resp. 5, 8 en 6 ×) naast Tomas van Aquino (2 ×) en Cicero (1 ×). Ook enige glossen uit het commentaar van de Pseudo-Thomas van Aquino zullen dan in dit ‘fonds’ aanwezig moeten zijn.⁶⁸

Doel van het commentaar van de Gent

De Gent. besluit zijn proloog als volgt⁶⁹:

Biddende eenen ygheliken die den selven bouc horen of lesen sal, dat hine ten besten sinne betrecken wille; ende vindt hijre wat in dat hem behaecht, dat hijt voor hem neme ende te werke stelle; vindt hij wat anders dat hijt minlike begripe ende corrigiere. Nochtans ic en twifele niet dat so wie desen bouc punctelic overleest ende studeirt, hij salre in vinden begrepen, als boven, harde goede, noodzakelike, oorbordlike, ende ghestichtighe leeringhe an ziele ende live.

Hiermee wordt het doel dat hij met zijn commentaar op (en vertaling van) Boethius’ *Consolatio* beoogt, aangegeven: hij nodigt zijn lezers uit om wat hun bevalt in zijn werk in de praktijk te brengen en om wat hun niet bevalt te bekritisieren en te corrigeren. De lezer zal verder veel stichtelijke lering aantreffen voor ziel en lichaam.

Anders geformuleerd, de Gent. heeft een doel van praktische ethiek voor ogen.

Uit de vergelijking tussen zijn commentaar op III.m.9 en dat van Renier, komen enige manieren naar voren, waarop hij dit doel probeert te bereiken. Enerzijds doet hij dit door een werk als de *Consolatio*, dat bij uitstek een werk is van praktische ethiek, in het Middelnederlands te vertalen en van een commentaar in dezelfde taal te voorzien, dat hij zo duidelijk en (relatief) zo volledig mogelijk laat zijn. Anderzijds bereikt hij zijn doel door stichtende en troostrijke toevoegingen.

De duidelijkheid in het commentaar bereikt hij door de achtergrond van Boethius' tekst enkel in zijn beschouwingen te betrekken, wanneer hij deze voor een direct begrip van de tekst nodig acht. Ingewikkelde passages uit het commentaar van Renier en passages, waarin Renier tegenovergestelde opvattingen tegen elkaar afweegt, neemt hij immers niet over, terwijl hij andere passages uitbreidt met verduidelijkende toevoegingen en al besproken onderwerpen herhaalt. De (relatieve) volledigheid bereikt hij in het commentaar door méér verschillende interpretaties per onderwerp zoveel mogelijk⁷⁰ tot uitdrukking te laten komen en deze achtereenvolgens disjunctief weer te geven. Vooral door deze aspecten van duidelijkheid en (relatieve) volledigheid krijgt het commentaar het uiterlijk van een naslagwerk, waarin verschillende interpretaties van de *Consolatio* kunnen worden aangetroffen. Deze worden verder aangevuld met wetenswaardige passages die in een ver(der) verwijderd verband staan met de tekst van Boethius en die de lezer een adempauze gunnen en een rustpunt bieden. Vermoedelijk ontleent de Gent. deze passages niet aan Reniers commentaar.

Voor wat betreft de beoogde lezer kan worden gesteld dat de Gent. zich waarschijnlijk niet richt op een wetenschappelijk publiek, maar eerder op mensen voor wie filosofische scholing welkom is. Een aantal argumenten pleit hiervoor: de vertaling van *Consolatio* en commentaar (voor de eerste keer) in een vernaculaire taal; de ontspannende passages; het streven naar eenduidige interpretaties, waarbij discussie wordt vermeden; het vermijden van te ingewikkelde en problematische passages uit R. Mogelijk wijst de

proloog in dezelfde richting, afhankelijk van wat onderzoek naar het St. Pharaïldiskapittel te Gent⁷¹ zou opleveren.

Uit de verschillen tussen het commentaar op III.m.9 in R en dat in G kan worden geconcludeerd dat G zozeer van R afwijkt dat er van een nieuw commentaar kan worden gesproken. G is minder gedetailleerd in zijn uitleg, minder systematisch en bevat meer dan R uitweidingen die voor het begrijpen van de *Consolatio* niet echt relevant zijn. Het III.m.9-commentaar draagt een sterker christelijk stempel en legt minder nadruk op de platonische achtergrond van III.m.9 dan R. Het haalt, meer dan R, aristotelische aspecten naar de voorgrond, die aan een uitleg van dit metrum kunnen worden verbonden.

Besluit

Wissink voegt aan haar, hierboven aangehaalde, conclusie dat de Gent. zich veel moeite getroost heeft III.m.9 begrijpelijk te maken voor zijn lezers toe, dat hij dit vooral doet door de structuur die hij erin aanbrengt en waaraan hij zijn, overigens niet altijd even begrijpelijke, interpretatie koppelt. Deze structuur is gebaseerd op het systeem van de vier aristotelische *causae*, die ook in de school van Chartres op vergelijkbare wijze op III.m.9 werden toegepast. „Het feit dat de Gent. in staat is deze structuur op heldere wijze in zijn commentaar uit te werken en toe te lichten, bewijst echter dat zijn achtergrond veel groter was dan alleen een voorbeeldcommentaar.”⁷²

Ik sluit aan op deze conclusie van Wissink om te kunnen onderstrepen wat het belang van bronnenonderzoek is, wanneer een middeleeuwse interpretatie van een tekst wordt bestudeerd. Niet alleen kan het commentaar van Renier een belangrijke hulp zijn voor het begrip van complexe passages in het Gentse commentaar, maar tegelijk is het onontbeerlijk om de erin gebruikte commentaartechniek en de filosofische kwaliteiten ervan te bestuderen. Zo is de structuur van de aristotelische *causae* in III.m.9 ontleend aan het commentaar van Renier van Sint-Truiden, wiens achtergrond, gezien Wissinks conclusie, kan zijn dat hij een navolger van

de school van Chartres is. Overigens moet bij het structurerende principe van de aristotelische *causae* ook de commentaartechniek van Renier betrokken worden, die nauw samenhangt met die van de *lectio*. Ik hoop in een ander artikel nader in te gaan op deze commentaartechniek.

Tenslotte sluit ik mij aan bij Wissinks opmerking „dat het commentaar [van de Gent., M.A.] meer aandacht verdient dan het tot nu toe gekregen heeft”.⁷³ Zeker nu de hoofdbron ervan bekend is, kan onderzoek met iets meer voortvarendheid ter hand worden genomen dan tot nu toe het geval is geweest.

Adres van de auteur:
Prinsenstraat 30
3581 JS Utrecht

NOTEN

¹ Dit artikel is gebaseerd op een scriptie voor Middelnederlandse taal- en letterkunde, geschreven aan de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit te Utrecht onder begeleiding van prof.dr. W.P. Gerritsen.

² Verwijzing naar geraadpleegde literatuur (zie de achter dit artikel opgenomen literatuurlijst) vindt plaats via de auteur of het hoofdwoord van de titel, gevolgd door jaar van uitgave.

³ In het vervolg afgekort als *Consolatio*.

⁴ Het telt maar liefst 360 bladen van een groot folio-formaat (360, 37,5 bij 26,5 cm), bevat (ruimte voor) vijf miniaturen en is gedrukt in Gotische letter van twee grootten.

⁵ De *Consolatio* is in de middeleeuwen zeer vaak en in veel talen vertaald en becommentarieerd. De meeste vertalingen zijn anoniem, maar ook bekende namen zijn eraan verbonden: koning Alfred (Oudengels, 9e eeuw), Notker Labeo (Oudhoogduits, 11e eeuw), Jean de Meun (Oudfrans, ca. 1300), Geoffry Chaucer (Middelengels, ca. 1350). De bekendste commentaren zijn die van Willem van Conches (12e eeuw), Nicolas Triveth (14e eeuw), Pseudo-Thomas van Aquino (14e eeuw) en Dionysius de Kartuizer (15e eeuw). Ook werd aan het negende metrum van het derde boek van de *Consolatio* vaak afzonderlijk aandacht besteed in een commentaar. De belangrijkste hiervan zijn vervaardigd door Adalbold van Utrecht (10e eeuw) en Bovo van Corvey (10e eeuw). Een overzicht en (korte) beschrijving van de commentaren is te vinden in het standaardwerk van P. Courcelle (1967). R.A. Dwyer (1976) geeft in Appendix II van zijn werk de bewaarplaatsen van meer dan 85 handschriften van de dertien Oudfranse vertalingen.

⁶ Zie Gerritsen 1981, p. 13. Zie voor het betreffende gedeelte uit de proloog hierna, p. 277.

⁷ Indien het eerder dan de vertaling van Jacob Vilt tot stand is gekomen, die tussen 1462 en 1466 is ontstaan. Over de juiste datering van de totstandkoming van de Gentse Boethiusvertaling bestaat enige onzekerheid. Duidelijk is echter dat het nà 1444 en waarschijnlijk vóór 1477 moet zijn geweest (zie Hoek (1943), p. 35-36).

⁸ Hoek (1943), p. 38-49.

⁹ Zie Gerritsen (1980), p. 485.

¹⁰ Zie Gerritsen (1981), p. 11.

¹¹ Wissink (1989).

¹² De *Consolatio* van Boethius bestaat uit vijf boeken, waarin proza en poëzie elkaar afwisselen. Voor deze mengvorm is in de middeleeuwen de term *prosimetrum* bedacht. Zie voor de literaire vorm van de *Consolatio* o.a. Brouwer (1990), p. 55-64.

¹³ Afgekort: III.m.9. Naar prosa wordt hier verwezen met de letter p.

¹⁴ Courcelle (1967), p. 325.

¹⁵ Dwyer 1976, Appendix II, p. 129-131.

¹⁶ Hoek (1943), p. 196.

¹⁷ Bedoeld is het Gentse Boethiuscommentaar.

¹⁸ Let wel: het gaat hier om een mogelijke *hoofdbron*. Afwijkingen kunnen uiteraard ook afkomstig zijn uit andere bronnen of van de commentator zelf.

¹⁹ Ik heb gebruik gemaakt van het exemplaar in de bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Utrecht (signatuur: Y oct. 1733, rariora), waarnaar ik met G verwijs.

²⁰ G.a3r^b31-45. Waar ik uit G citeer, heb ik de volgende ingrepen aangebracht: abbreviaturen opgelost; de letters u, v, i en j gesystematiseerd naar moderne spellingsconventies; de beide vormen van s en r tot elk één teruggebracht; hoofdletters ingebracht volgens moderne conventies; ik heb de regelindeling van de incunabel niet aangehouden, alinea's aangebracht en de tekst voorzien van moderne interpunctie; waar nodig heb ik emendaties aangebracht.

²¹ Namelijk het even tevoren genoemde „bouc van deser translacie”.

²² Huet (1895), p. 569.

²³ Hoek (1943), p. 196.

²⁴ Pattins uitspraak „Het schijnt nu vast te staan dat de hoofdbron van deze commentaar de *Consolatio-commentaar* is van Reinier van St.-Truiden” onder verwijzing naar Hoek is daarom wel zeer sterk uitgedrukt (Pattin (1982), p. 303). C. Lemaire en A. de Schryver drukken zich in Vlaamse kunst (1981), p. 270, heel wat voorzichtiger uit: „Het is natuurlijk slechts aan de hand van een origineel commentaar van Renier dat duidelijk zou kunnen worden vastgesteld of de Gentse vertaling rechtstreeks van Renier afhangt, ofwel op Mansion teert. Dit onderzoek moet nog gebeuren”.

²⁵ Dit stadje in Belgisch Limburg, ca. 35 km ten noordwesten van Luik, is rondom een in 662 door St. Trudo gesticht kapittel ten westen van Luik ontstaan. Het kapittel werd in de 8e eeuw een Benedictijnenabdij.

²⁶ En geen twee, zoals Vlaamse kunst (1981), p. 270, abusievelijk vermeldt. Het betreft Hs. Luik, Universiteitsbibliotheek, 348C; Hs. Parijs, Bibl. de l'Université, 634; Hs. Parijs, Bibl. Mazarine 3859; Hs. Parijs, Bibl. Nationale, lat. 14416. Zie ook Pattin (1982), p. 306-308, waar hij deze handschriften kort beschrijft. Zijn opmerking dat deze laatste twee handschriften minder betrouwbaar zijn dan het Luikse, kan ik op grond van eigen inzage bevestigen.

²⁷ *Gesamtkatalog* (1930), IV., nr. 4579.

²⁸ Dwyer (1976), p. 16.

²⁹ *Gesamtkatalog* (1930), IV., nr. 4580.

³⁰ Zie voor de wijze waarop ik uit dit handschrift citeer noot 20.

³¹ Waaronder doorgehaald: *pronunciatus*.

³² 'Rethy' zal het plaatsje Retie zijn op zo'n 15 kilometer ten zuidoosten van Turnhout.

³³ Pattin (1982), p. 308-311. Pattin baseert zich o.a. op de proloog (m.n. R.2v^b34-r^a22) en het slot van het Luikse afschrift.

³⁴ Pattins conclusie moge correct zijn, maar zijn argumentatie laat soms een steek vallen: de bewering bijvoorbeeld op p. 314: „Dat deze school groot aanzien genoot bewijst o.m. de *Commentaar op Boëthius' Verstroosting der wijsbegeerte van R. van St.-Truiden*” is een cirkel, wanneer juist bewezen dient te worden dat de vervaardiger van dit commentaar aan deze school verbonden is geweest en dat deze school in die tijd vermaard was. Bovendien is uit de geciteerde tekst niet afleidbaar dat de school *fameus* was. Het *famose* is hier immers een bijwoord dat zeker niet op *scolas*, maar op hetzij *regente* hetzij *prudenter nobiliterque* betrokken moet worden.

³⁵ Ik verwijz hiernaar met R. (De bibliotheek in Luik bezit een microfilm van dit handschrift).

³⁶ Het zou hier te ver voeren nader in te gaan op de functie van en relatie tussen deze vermogens of op de wijze waarop in het Gentse commentaar deze epistemologische begrippen vanuit het Latijn in het Middelnederlands zijn weergegeven.

³⁷ II.p.5, regel 32 t/m 35 in de standaardeditie van Bieler (1957).

³⁸ IV.p.7, 7-12.

³⁹ Op de weergave van het Latijn in het Middelnederlands ga ik hier niet in.

⁴⁰ V.m.3, 1-5.

⁴¹ Het commentaar op III.m.9 in de incunabel beslaat 1650 regels, waarvan 59 worden ingenomen door het Latijn van het metrum en de vertaling daarvan. 570 regels van de overgebleven regels vertonen geen overeenkomst met R en dat is 35.6%.

⁴² Ook van een aantal andere commentaren ben ik de indelingen nagegaan van III.m.9: Pseudo-Thomas van Aquino, Giovanni Travesio, Pieter van Parijs, Willem van Conches, Pieter van Muglio, de Anonymus van Monacensis 14689, de Anonymus van Einsiedlensis 302, de Anonymus van Bruxellensis 10066-77, Adalbold van Utrecht en Bovo van Corvey. Sommige hiervan hebben geen gespecificeerde indeling, andere weer wel, maar geen daarvan correspondeert zó met die van R als G dit doet.

⁴³ R.95r^b2-3.

⁴⁴ Gedeeltelijk en volledig, omdat het *livore carens* niet tot uitdrukking wordt gebracht in de vertaling (ook overigens niet in het vervolg daarvan), maar wel in het commentaar.

⁴⁵ R.90r^b11-12.

⁴⁶ Hoek (1943), p. 37, noot 3; p. 197.

⁴⁷ ... en niet in de vertaling van Mansion (zie ook Hoek (1943), p. 196): vergelijking tussen het III.m.9-commentaar in R en dat in Mansion leverde op dat de laatste slechts gedeelten van Reniers commentaar vertaalt. De vertaling is, voor zover ik kan nagaan, vrijwel letterlijk. G en R kennen meer overeenkomende passages in hun commentaar op III.m.9 dan G en Mansion. Daarom lijkt het onwaarschijnlijk dat voor het Gentse commentaar de vertaling van Mansion is gebruikt. De herdruk van Mansions vertaling door Vêrart, op grond waarvan Hoek tot zijn suggestie kwam, blijkt na vergelijking met Mansion inderdaad een herdruk te zijn.

⁴⁸ Weglatingen: passages in R ontbreken in G; toevoegingen: passages in G ontbreken in R; verplaatsingen: een passage in G komt niet op dezelfde plaats voor als in R (t.o.v. Boethius' tekst, d.w.z. in dezelfde pars of hetzelfde particula als in R).

⁴⁹ Hoek (1943), p. 35, gebruikt deze aanduiding als afkorting van 'de Gentenaar'.

⁵⁰ Wissink (1989), p. 144.

⁵¹ Zie b.v. *Timaeus* 35A1-36E. Zie i.v.m. deze passage in G echter ook hieronder: Mogelijke bronnen van de toevoegingen.

⁵² Hetzelfde geldt voor het gedeelte uit passage 7 dat hierboven niet is aangehaald (R.93v^a17-26):

Circa tertiam particulam notandum quod notabiliter dicit 'connectens' non 'producens', cum Plato in Tymeo animam factam a Deo dicat; in Phredrone vero et aliis et aliis libris tamen dicit eam initium non habere. Quod sic recte potest solvi: nam, si anima pro Divina bonitate capiatur, ipsa sine initio est facta. Tamen dicitur illa per creationem et gubernationem seu vivificationem rerum in lucem prodita et in effectibus manifestata sit, que dicitur 'connexa', quia, cum ante creationem mundi nihil preter Deum fuisset, bonitas absoluta fuit, que post creationem vivificatis coporibus dicitur 'connexa'.

⁵³ 88v^b49-89r^{1a}20, 89r^a45-89v^a31, 91v^a19-24, 94v^a8-10, 94v^a13-20, 94v^a45-v^b7.

⁵⁴ Als van deze auctoritates citaten in R worden aangehaald, ontbreken deze in de regel ook in G.

⁵⁵ Courcelle (1967), p. 325.

⁵⁶ Zie het hierboven aangehaalde gedeelte uit de proloog.

⁵⁷ G.t5v^b18-28.

⁵⁸ Hoek (1943), p. 201.

⁵⁹ G.M28v^b34-40 (Boek V.p.1).

⁶⁰ Vergelijk hiermee het *Besluit* van Wissink (1989), p. 149 waarin zij onafhankelijk van mijn onderzoek hetzelfde stelt.

⁶¹ Als voorbeeld moge de passage als geciteerd onder Verplaatsingen gelden.

⁶² III.m.9, vers 19-20.

⁶³ Het betreft dezelfde commentaren als genoemd in noot 42 met daaraan toegevoegd de commentaren van Remigius van Auxerre, Dionysius de Kartuizer en de Anonymus van Reginensis (hss. 72 en 244).

⁶⁴ De meeste commentaren vertonen overeenkomsten met elkaar. Veel van deze overeenkomsten zijn echter ook in R aanwezig en niet zodanig, dat er de conclusie aan mag worden verbonden dat de Gent. ze als bron naast Reniers commentaar heeft gehanteerd. Alle commentaren behandelen immers (een deel van) de *Consolatio* en in de loop der eeuwen zijn vele interpretaties en explicaties van Boethius' tekst van het ene commentaar in het andere terechtgekomen.

⁶⁵ Courcelle (1967), p. 241-332.

⁶⁶ Courcelle (1967), p. 331. De ontstaanstijd van het commentaar ligt tussen 1444 en 1465 te Parijs.

⁶⁷ Huet (1895), p. 569.

⁶⁸ Interessant in dit verband is de opmerking in G in het commentaar op het zesde prosa van het vierde boek:

Ende hier omme so wat ic voort an toten hende van al den werke scriven of translateren zal dat stelic als nu ende submittere in aller oetmoedicheit onder de correccie ende minlic verbetren van einen yghelijken diet bet ghevroedt ende zonderlinghe onder tbegrijp van onser moeder der heligher kerke ende van onsen helighen kerstinen ghelove, na dwelke ic namelic al mijn ghescrifte besneden ende ghereghelt wesen wille alst billic es. Ende hadde hier mijns scrivens ein hende ghemaect hen ware dat ic bij andren zonderlinghe in *Walscher tale* den wegh mij te voren gheslegghen vand in welker aerbeid ic te lichter ghetorden bem (G.H6v^b33-46 (Boek IV.p.6); cursivering van mij, M.A.).

Dat het hier niet gaat om de franse vertaling die Colard Mansion van het commentaar van Renier heeft gemaakt, zal uit het voorgaande (m.n. noot 47) duidelijk zijn.

⁶⁹ G.a3r^b45-54.

⁷⁰ Niet bijvoorbeeld wanneer zij in strijd zijn met christelijke opvattingen.

⁷¹ Zie hierboven, noot 6 en Hoek (1943), p. 35.

⁷² Wissink (1989), p. 149.

⁷³ Wissink (1989), p. 149.

LITERATUUR

- Arnoul Greban, *Commentaar op De Consolatione Philosophiae. Incipit: Sequitur commentum pulcherrimum secundum famosissimos boecii de consolacione philosophie libros. Prologus incipit. Explicit: quia vos agitis ante oculos, id est cum actiones vestre sint in conspectu iudicis, scilicet Dei cernentis cuncta.* Hs Parijs, Bibiliothèque Nationale, Latin 9323.
- Antoine Vérart, *Le grant boece de consolation nouvellement imprime a paris.* Links van het titelblad: Le grant boece de consolacion nouvellement inprime a paris pour Antoine Verart 1494 avec fig. Koninklijke Bibliotheek Den Haag: 171D15.
- Boecius, *De consolatione philosophie.* Latijnse tekst, Nederlandse vertaling en commentaar. Gent, Arend de Keysere, 3 mei 1485. Bibliotheek Rijksuniversiteit te Utrecht: Y oct 1733 (rariora).
- Boethius, A.M.S., *Philosophiae consolatio.* Ed. L. Bieler, Turnholti, 1957. Corpus Christianorum, Series Latina 94.
- Boetius Anicius Manlius Severinus *De Consolatione philosophie cum commentario Pseudo-Thomas de Aquino.* Keulen, Hei. Quentell. 31 oct. 1493. Bibliotheek Rijksuniversiteit te Utrecht: X qu 73¹ (rariora).
- [R.F.M. Brouwer], *Boëthius, De vertroosting van de filosofie: vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door R.F.M. Brouwer.* Amsterdam, 1990.
- Courcelle, P., *La consolation de philosophie dans la tradition littéraire, Antécédents et Postérité de Boèce.* Parijs, 1967.
- Dwyer, R.A., *Boethian fictions. Narratives in the Medieval French versions of the 'Consolatio Philosophiae'.* Cambridge (Mass.), 1976.
- Gerritsen, W.P., „Viermaal Boethius. Poëtische en prosodische aspecten van de Carmina in Boethius' 'Consolatio' in de vertalingen van Vilt (1466) tot Coornhert (1585)”, in: *VMA* 1 (nieuwe reeks 1981), p. 1-14.
- Gerritsen, W.P., „Dese fabule es elken toeghescreven... De Gentse Boethiusvertaler en de mythe van Orpheus”, in: *Ntg* 73, 6 (1980), p. 471-491.
- Gesamtkatalog der Wiegendrucke.* Leipzig, 1930.
- Hoek, J.M., *De Middelnederlandse vertalingen van Boethius' De Consolatione Philosophiae.* Met een overzicht van de andere Nederlandse en niet-Nederlandse vertalingen. Harderwijk, 1943.
- G. Huet, „La première édition de la *Consolation* de Boèce en Néerlandais”, in: *Mélanges Julien Havet.* Parijs, 1895, p. 561-569.
- Pattin, A., „Auteursstudies. Reinerus van St.-Truiden, rector van de Latijnse School te Mechelen (circa 1370) en commentator van Boëthius' *De Consolatione Philosophiae*”, in: *Tijdschrift voor Filosofie* 44 (1982), p. 298-319.
- Plato, *Timaeus, Critias, Cleitophon, Menexenus, Epistles. With an English translation by R.G. Bury.* Londen, 1975. The Loeb classical library, p. 3-253.
- Renier van St.-Truiden, *Commentaar op De Consolatione Philisophiae. Incipit: Haec me consolata est in humilitate mea ... Explicit: ... cernentis et intuentis cuncta,*

scilicet Dei, qui sit benedictus in saecula saeculorum. Amen. Hs Luik, Bibliothèque Générale, 705, 348C.

Vlaamse kunst op perkament. Handschriften en miniaturen te Brugge van de 12de tot de 16de eeuw. Tentoonstelling ingericht door de stad Brugge in het Gruuthusemuseum 18 juli — 18 oktober 1981. Brugge, 1981.

Wissink, W., „Dit jeghewordighe lied of rijm es twijfelic ende hoghe omme wel verstaen ... De interpretatie van de scheppingshymne in de Gentse Boethiusvertaling van 1485'', in: *Millennium. Tijdschrift voor Middeleeuwse studies*. Derde jaargang, 1989, nr. 2, p. 128-151.

KOPIJ

De kopij dient op één zijde van het papier (bij voorkeur A4-formaat, 21 × 29,7 cm) met ruime marges en anderhalve regelafstand getypt en persklaar te worden ingezonden. De omvang van een artikel zal als regel niet meer dan 24 blzz. druks mogen bedragen. *Er wordt van uitgegaan, dat de manuscripten volledig zijn. Wijzigingen in de tekst der proeven, anders dan verbeteringen van zetfouten, zal de uitgever, gezien de kosten daaraan verbonden, de auteurs in rekening moeten brengen.*

Titels van geciteerde boekwerken en periodieken gelieve men te onderstrepen, titels van tijdschriftartikelen e.d. in romein tussen „...” te plaatsen.

De auteurs wordt verzocht voor het citeren van de volgende woordenboeken en periodieken op het gebied van de Nederlandse taal- en letterkunde gebruik te maken van onderstaande afkortingen:

<i>WNT</i>	Woordenboek der Nederlandsche taal
<i>MNW</i>	Middelnederlandsch woordenboek
<i>RGI</i>	J. J. Mak, Rhetoricaal glossarium
<i>BMDC</i>	Bijdragen en mededelingen van de dialectencommissie
<i>FdL</i>	Forum der letteren
<i>HCDT</i>	Handelingen van de commissie voor dialectologie en toponymie
<i>LB</i>	Leuven(ch)e bijdragen
<i>Med. KA, Lett.</i>	Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, afd. Letterkunde
<i>Ntg</i>	De nieuwe taalgids. Tijdschrift voor neerlandici
<i>SpL</i>	Spiegel der letteren
<i>TNTL</i>	Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde
<i>TT</i>	Taal en tongval
<i>VMA</i>	Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde te Gent

De medewerkers ontvangen 25 gratis overdrukken van hun artikel (8 van een boekbeoordeling). Extra overdrukken kunnen worden besteld bij de uitgever door middel van het bij de proef gevoegde bestelformulier. *Voor hun bijdragen wordt de auteurs geen honorarium toegekend.*

BOEKBEoordelingen

Boeken die daarvoor naar het oordeel van de redactie in aanmerking komen, worden gerecenseerd. Boekwerken die niet worden besproken, kunnen slechts worden geretourneerd, indien bij toezending het daartoe vereiste porto is ingesloten.

ABONNEMENTEN

Voor alle zaken betreffende abonnementen, verschenen nummers en jaargangen wende men zich tot de uitgever: E. J. Brill, Postbus 9000, 2300 PA Leiden, tel. 071-312624.

De abonnementsprijs voor jaargang 107 (1991) bedraagt voor particulieren f. 80,—, voor instellingen f. 118,—, voor studenten f. 40,— (alle prijzen excl. verzendkosten en BTW). *De abonnees wordt verzocht eerst te betalen na ontvangst van de rekening.*

The paper in this journal meets the guidelines for permanence and durability of the Committee on Production Guidelines for Book Longevity of the Council on Library Resources.

Working with the Sounds of English and Dutch

Beverley Collins and Inger Mees

Rev. ed. 1990. (vii, 78 p.)

ISBN 90 04 09313 3

Gld. 30.— (excl. BTW) / 31.80 (incl. BTW)

This book is aimed at the Dutch-speaking student who is taking Phonetics as a part of an advanced course in English at University or teacher training institute.

No previous knowledge of phonetics is assumed. All technical points are explained in straightforward English as they are introduced, and theoretical and practical aspects of the subject are clarified for the student by means of practical exercises in articulation and transcription.

The emphasis is on a contrastive approach throughout. The sound systems of standard English (Received Pronunciation) and standard Dutch (Algemeen Beschaafd Nederlands) are described in detail, with numerous helpful diagrams. Features of connected speech, for example, articulatory setting, stress, rhythm, assimilation and elision, are fully examined and a complete chapter is devoted to intonation in English and Dutch. A special attraction of the book are the sections on error analysis, which give a comprehensive treatment of pronunciation problem areas. Also included is a survey of the most important accents of the British Isles (Scots, Welsh, Irish, London, West Country etc.)

Readership: Dutch-speaking students of English (especially students of Phonetics).

Prices are subject to change without prior notice. US\$ prices are valid for U.S. and Canadian customers only.

Verkrijgbaar bij de erkende boekhandel

Prijzen zijn excl. BTW

E.J. Brill — P.O.B. 9000 — 2300 PA Leiden — The Netherlands